

3. Лопух І. І геноциду – як не було...// Експрес, 2010. 19-26 серпня.

4. В очах міжнародної спільноти // Голос України, 2013. 23 листопада.

5. Голодомор, як геноцид нашого народу, мають визнати всі країни // Голос України. 2016. 8 грудня.

6. Європарламент визнав Голодомор злочином геноциду // Урядовий кур'єр. 2022 16 грудня.

7. Марочко Василь. Йосип Сталін – фельдмаршал Голодомору: геноцид повертається // Слово Просвіти, 23 лютого – 1 березня 2023, № 8(1195).

8. Бойко Олександра. Чому для України важливо, щоб світ визнав Голодомор 1932–1933 років геноцидом // Інтернет-ресурси [Режим доступу]: <https://suspilne.media/323184-comu-dla-ukraini-vazlivo-sob-svit-viznav-golodomor-1932-1933-rokiv-genocidom/>

**Іван Романюк,
Олександр Даниленко,
Святослав Даниленко**

ПРЕЗИДЕНТ ВУАН Д. ЗАБОЛОТНИЙ: ЖИТТЯ В УМОВАХ РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ І ЗРІЮЧОГО ГОЛОДОМОРУ (1928–1929 РР.)

У статті на основі комплексного аналізу джерел та літератури висвітлено важливі аспекти діяльності Президента ВУАН, подолянина Данила Заболотного в умовах радянських репресій, спробах у цей трагічний період захистити її членів від нападок партійних і радянських органів, а також протидії процесу «завоювання» Академії і «комунізування» її Президії.

Ключові слова: Україна, академія, наука, влада, система, вибори, процеси.

1920-ті роки – складний та суперечливий час в історії Всеукраїнської академії наук. Російсько-більшовицька окупаційна влада всіляко пригнічувала українську науку. Вона робила все, щоб вихолостити український зміст ВУАН, позбавити впливу і навіть присутності в ній українських наукових сил. Всього через чотири місяці після організації УАН почалися репресії проти вчених. 25 березня 1919 р. був заарештований академік Сергій Єфремов, літературознавець, колишній заступник голови Української Центральної Ради. А в 1922–1923 рр. проведений перший показовий сфальсифікований процес «Київський обласний центр дій», в якому були задіяні другий Президент ВУАН академік Микола Василенко й 18 інших співробітників академії. М.Василенка засудили на десять років, намагалися позбавити звання академіка.

З часом наступ на Українську академію тільки посилювався. І корінь проблеми полягав у тому, що, як писав М. Грушевський,

«самостійність» Ук(раїнської) Республіки була чистою іронією: однаково всім правила купка більшовиків московських» [1, с.119].

Партійні і радянські органи прагнули «завоювати» Академію зсередини, наповнивши її кадровий склад комуністами, лояльними радянській владі співробітниками, «молодими революційними силами». В 1925–1926 роках була здійснена серйозна спроба «комунізувати» Президію ВУАН шляхом її переобрання. Провели навіть таємне голосування «щодо довіри» до кожного кандидата в члени Президії ВУАН. Однак ініціаторів такого голосування спіткала невдача – більшість кандидатів, запропонованих «згори», не були обрані. І лише після цього Президія ВУАН у складі академіків Володимира Липського (президент ВУАН), Сергія Єфремова (віце-президент ВУАН) і Агатангела Кримського (неодмінний секретар ВУАН) погодилася продовжувати виконувати свої обов'язки без переобрання. Згодом ця їх «добра воля» була використана проти них же: з подачі влади академіків стали звинувачувати в «узурпації влади в ВУАН».

На кінець 1920-х років у Всеукраїнській академії наук, як і загалом в Україні, активізувалися процеси, які засвідчували подальшу комунізацію і русифікацію українського суспільно-політичного і культурного життя. «Пролетарські» міста, як Москва, Ленінград, Харків – мали подолати спротив «буржуазного, церковно-релігійного й антикомуністичного» Києва. Більшовицька ідеологія мала взяти верх і в середовищі академічної інтелігенції. Атаки на ВУАН, як «осередок української буржуазної культури і політики», посилювались [2, арк.62]. Академію звинувачували в орієнтації на буржуазну Європу, у відриві від «передової російської культури».

31 грудня 1927 р. відбулося засідання політбюро ЦК КП(б)У, на якому спеціально обговорювалися академічні справи. Найважливішим, на думку партійного керівництва республіки, було введення до складу Президії ВУАН нових членів з «дійсних наукових сил, не зв'язаних з протирадянською політикою в минулому, лояльних до партії і радянської влади». При формуванні Президії пропонувалося створити нове ядро, яке позбавило б «панування в Академії групи Єфремова – Кримського» і могло добитися рішучих змін у роботі та житті Академії. Наркомосу наказувалося розробити принципи, правила та інструкції, що регламентували б роботу ВУАН, її президії і всіх академічних установ [3, с.51].

9 березня 1928 р. Наркомат освіти УСРР затвердив оновлений список дійсних членів та членів-кореспондентів ВУАН. Більше десятка прізвищ з різних причин не ввійшли до цього списку. Водночас, у партійних кабінетах біло вирішено, що слід замінити президента ВУАН Володимира Липського як «політично інертного» на когось іншого, хто б не був таким принциповим при дотриманні Статуту ВУАН при виборах її членів і був нейтральним щодо різних угруповань в Академії. Оскільки кандидатура М. Грушевського в Москві не була схвалена, а НКО УСРР був визнаний «ворожим радвладі», то увага політбюро ЦК КП(б)У була звернута на Данила Заболотного, всесвітньо відомого вченого, лояльного до радянської влади, не пов'язаного з антирадянською політикою в минулому, і не приналежною до жодної з груп протистояння

в Академії. Д. Заболотний все життя мріяв працювати в Україні, але доля його складалася так, що він близько 30 років провів за її межами.

12 квітня 1928 р. віце-президент ВУАН академік С. Єфремов записав у своєму щоденнику: «На президента вони ведуть ніби Заболотного – людину нам мало відому, хоча, здається, й не одіозну» [4, с.616]. Іншого разу віце-президент відгукувався про Заболотного як про «гарну» людину» [4, с.619]. Позитивно характеризували Д. Заболотного й представники «табору» М. Грушевського. Зокрема, академік Олександр Яната писав навесні 1928 р. з Харкова академіку Павлу Тутковському: «Говорив з Вами Озерський (зав. Голівнауки) про кандидатуру Заболотного в президенти? Чи знаєте Ви, що до нього їздив представник Наркомосу і Заболотний дав свою згоду. Яка Ваша думка про це? Я думаю, що це хороший вихід із становища. Заболотний зуміє стати над групами в Академії, як наукова ж величинь він цілком підходить...» [5, с.342].

Як пишуть Олександр Чернуха та Галина Демочко, Д. Заболотний без особливих вагань вирішив повернутися на Батьківщину. Напередодні від'їзду до України, ще перебуваючи в Ленінграді, він писав до одного зі своїх колег: «Збираюся на Україну, сподіваючись, що зможу там попрацювати для рідного краю і народу. Обіцяють мені зробити лабораторію в Чеботарці, а поки при Академії в Києві». Єдине, що турбувало вченого, цей був стан його власного здоров'я, бо незадовго до цього Данило Кирилович переніс загострення хронічного ревматизму суглобів. З цього приводу Д. Заболотний відзначав у власному щоденнику: «Не знаю, чи вистачить мене на нове завдання ... яке близьке до мого серця, але спробую зібрати всі сили ... щоб попрацювати ще...» [6, с.73].

3 травня відбулися вибори, на яких головував перший Президент УАН академік Володимир Вернадський. Президентом Української академії був обраний академік Данило Заболотний.

До керівництва Всеукраїнською академією наук Д. Заболотний прийшов у той час, коли адміністративно-силовий тиск більшовицької влади на неї, як зазначалося, особливо зріс. В умовах наближення «великого перелому» і зростаючого «наступу соціалізму по всьому фронту» особливо загострилось невдоволення влади «нерадянським» характером української академії, її непокірністю та напрямиами наукової діяльності. Д. Заболотний мав стати провідником «лінії партії» в академічному середовищі. Певною мірою він ним і став, хоча й поза своєю волею.

15 травня колегія НКО УСРР затвердила Д. Заболотного на посаді президента ВУАН. Віце-президентом був затверджений академік Костянтин Воблий. Обраний неодмінним секретарем академії Агатангел Кримський на посаді не був затверджений і на неї був «тимчасово» призначений Овксентій Корчак-Чепурківський (до 1939). А. Кримського нарком освіти пообіцяв «стерти в порошок» [5, с.363].

Д. Заболотний, як новий Президент, важко переживав події в Академії. Він розумів, які часи настали для неї і які загрози насуваються. Ні московські провідники, ні М. Скрипник, ні Л. Каганович, ні В. Чубар, ні Г. Петровський не могли змиритися з фактом, що ВУАН була створена

не радянською владою, а урядом гетьмана П. Скоропадського. Вони вважали, що Всеукраїнська Академія наук «с початку свого існування стала і залишалась, і досі, є притулком і осередком консолідації, з одного боку, збанкрутованих соціальних груп української буржуазно-націоналістичної інтелігенції (передовсім есерів), а з другого боку, кадетсько-монархічних кіл російських та реакційних кіл бувшої університетської професури» [3, с.53].

Поки Д. Заболотний опановував ситуацію в Академії, прагнучи відновити в ній атмосферу дружньої співпраці, партійний апарат нарощував зусилля для встановлення тотального зовнішнього контролю над нею. При цьому безсоромно використовував шантаж, обман, брехливі обіцянки. Їх жертвами неодноразово ставав і президент Д. Заболотний. З ним не рахувалися, на його думку мало зважали, нерідко просто обманювали. Так було, зокрема, з академіком С. Єфремовим, одним з організаторів УАН, її віце-президентом, літературознавцем, публіцистом, одним з найвидатніших представників української науки, на якого влада постійно посилювала гоніння. Данило Кирилович намагався зберегти С. Єфремова у складі Президії Академії.

Українська академія втрачала не лише залишки автономії, а й все більше ставала предметом посиленої уваги каральних органів. І тут Д. Заболотний був безсилий. У нього не було стільки фізичних і духовних сил протистояти Системі. «Він дозволив уже себе загнуждати», – писав С. Єфремов.

25 липня 1928 р. академік С. Єфремов опублікував у львівській газеті «Діло» статтю на свій захист «Про двох лицарів. Одного під забралом, другого так». Влада визнала статтю академіка С. Єфремова антидержавною і вимагала від Президії Академії суворого засудження непокірного академіка. В ухвалі політбюро ЦК КП(б)У від 21 вересня 1928 р. дії С. Єфремова оголошувалися відкритим контрреволюційним виступом, преса мала розпочати його дискредитацію в очах широких мас інтелігенції, після чого визнавалося за необхідне вислати його за межі України [7, арк.307]. Відчувалося, що за усім цим стоїть невдоволений Академією впливовий Микола Скрипник, тодішній нарком освіти і член політбюро ЦК КП(б)У.

Навряд чи знав Д. Заболотний, що доля академіка С. Єфремова вирішена... З подачі партійно-державних провідників України почалося засудження «єфремовщини», було інспіровано цілу серію постанов і протестів від заводів і фабрик, наукових кіл та установ проти академіка.

Д. Заболотний і очолювана ним Президія ВУАН і цього разу стали на захист С. Єфремова. У жовтні 1928 р. президент Академії у розмові з колишнім віце-президентом стурбовано зазначив, що коли проти нього будуть репресії, то Президія Академії подасть у відставку. 11 листопада 1928 р. Данило Кирилович заявив С. Єфремову: «Якщо вас вишлють, то і я з вами поїду». І він до останнього боровся і відстоював авторитетного вченого, бо розумів, що відстоює Академію. Водночас, захищаючи С. Єфремова, Д. Заболотний під натиском М. Скрипника відступав. Поступки його носили все більш загрозливий характер і для Академії, і персонально для С. Єфремова. Останній же

був відомий в Академії як «безкомпромісний, скромний і тихий трудівник», людина «щира, пряма і послідовна, яка не відступить» [5, с.422].

17 грудня 1928 р. С. Єфремов записує до щоденника свою розмову з президентом ВУАН Д. Заболотним, який, розповідаючи про трьохгодинну бесіду із М. Скрипником, зауважував, що той настроєний проти Сергія Олександровича і поводить себе дуже «войовниче і непримиренно», збирається поставити його на коліна, якщо він не покається і не попросить прощення. Академік для себе визначає можливу лінію поведінки: «Навколішки я не стану, каятись не буду – отже, перспектива вияснюється: мандрівочка, і, мабуть, неблизька, пахне» [4, с.710].

Президент Д. Заболотний і далі відступав, продовжуючи захищати С. Єфремова. Президія Академії ухвалила погодитись на ту резолюцію в справі С. Єфремова, яку їй продиктували комуністи. В ній – засудження «контрреволюційної діяльності Єфремова», «осуд за виступ проти влади, напучування про потребу обороняти владу од нападів і нарешті – кара: зняти з адміністративних і організаційних посад». Це була вимушена дія, за яку соромився Данило Кирилович, дуже переживав, повідомляючи про це С. Єфремову, «плутаючись, то червоніючи, то блідніючи». Він надіявся цим врятувати Академію від погрому, врятувати С. Єфремова від гіршого. «Нам поставлено ультиматум: або ми це підпишемо, або вас вишлють у Наримський край... Скрипник обіцяв, що як ми підпишемо, то цюкування проти вас припиниться і вам спокійно дадуть робити наукову роботу» [4, с.715]. У зведенні секретного відділу ДПУ УСРР від 19 січня 1929 р. зазначалося: «Якась родичка президента ВУАН Заболотного розповідає ніби-то, з його слів, що президія прийняла таку різку постанову за умови, що ніяких репресій стосовно Єфремова застосовано не буде, що постанова президії ВУАН відверне можливість адміністративних заходів» [5, с.471]. Виходячи з цього, академік М. Грушевський, який попри суперечності і суперництво, був проти репресій стосовно до С. Єфремова, солідаризувався з цією постановою Президії.

Д. Заболотний, як людина високих моральних якостей, повірив М. Скрипнику. Резолюцію було опубліковано в «Пролетарській правді». Вона демонструвала остаточне підкорення Академії і її президента волі партійного керівництва. «Мені і жалко його, слабого і дезорієнтованого, і прикро за його боязкість і невміння твердо поставити справу»– писав С. Єфремов про Д. Заболотного у своєму щоденнику [4, с.711].

Д. Заболотний був обманутий владою, він «упав на дусі», був морально зломлений. І діяв уже, не чинячи ніякого опору владі. С. Єфремов став називати його «боягузом», «хитрим малоросом». Хоча сам розумів, що Д. Заболотного «примусили підписати фальшивий документ», що «тепер його ім'ям орудують...» [4, с.734]. Водночас, влада вважала, що академічна резолюція щодо С. Єфремова була занадто «м'якою», що «недооцінка виступу Єфремова є по суті солідаризація з ним». І хоча С. Єфремов був позбавлений всіх керівних посад в академії, 4 травня 1929 р. М. Скрипник закликав ДПУ звернути увагу на нього, і 29 липня 1929 р. академік С. Єфремов був

заарештований. Всі зусилля Д. Заболотного й інших академіків з його порятунку від репресій виявилися марними. «Наступні події показали, – пише професор Світлана Руда, – що така стримана, інтелігентна людина, як Д. К. Заболотний, не завжди могла одержати перемогу в боротьбі з левіафаном держави» [8, с.142].

І в минулому, і тепер висловлювалися і висловлюються міркування, як людина, яка була здатна на самопожертву в боротьбі з особливо небезпечними інфекціями, не наважилася виступити на захист С.Єфремова. В недотриманні свого слова звинувачував Данила Кириловича й академік М. Василенко. Десь у березні 1929 р. він з розчаруванням писав Володимирі Вернадському: «Академічні справи радості не приносять. Галасу багато, але занепадництво почувається. Заболотний не та людина, яка в змозі внести новий організаційний дух і зміцнити престиж Академії. Він не зумів поставити себе навіть стосовно академіків і залишається якимось чужим, інородним тілом в академічній справі».

Це була суб'єктивна думка Миколи Прокоповича, але вона мала місце. Академік не врахував кардинальну зміну політичної ситуації і в міцніючій радянській імперії, і в Україні зокрема. Крім того, з прикрістю треба зауважити, що в цей період і Д. Заболотний, і М. Василенко тяжко хворіли і їм усе важче було протистояти натиску життєвих обставин, їхня працездатність знижувалася, настрої, як і в багатьох, був гнітючий. М. Василенко в листах усе частіше скаржився: «працюю я кволо, малопродуктивно, і це мене більш за все мучить». Однак він себе розумів краще, ніж свого однолітка Данила Заболотного... А той у серпні 1929 р. записав у своєму щоденнику: «Думаю про роботу, багато є планів, проте сили закінчуються – з кожним днем працювати мені стає все важче».

Як би там не було, незаперечним залишається лише факт, що Академія дійсно не змогла захистити С.Єфремова і що адміністративний тиск на неї непомірно зріс порівняно з 1924 р. і будь-який інший президент Академії не зміг би протистояти тим атакам. Д. Заболотний же, вичерпуючи останній запас своїх сил, зробив усе, що міг у тих умовах, для захисту видатного вченого. І від його втрати для Академії дуже страждав. Для нього, як для людини совісті і честі – це була велика особиста трагедія.

Президент Академії страждав і переживав не лише за С.Єфремова, Академію наук, а й за весь народ, за інтелігенцію, її становище в умовах радянської влади.

Д. Заболотний завжди щиро, всім серцем бажав добра своєму народові. Як і багато критично мислячих людей в Росії, він постійно був в інтелектуальному пошуку, прагнув вибудувати власну модель справедливого суспільства. Як і В. Вернадський, Д. Заболотний мріяв і сподівався, що настане на землі царство науки, розуму, здорового цивілізованого життя. Це згодом, і дуже швидко, ілюзії розвіються, він зіштовхнеться повною мірою з суворою радянською політикою і практикою, прийде гірке розчарування, відбудеться внутрішнє дистанціювання і глухе, мовчазне протистояння з більшовицькою владою.

Понад десять років Українська академія зберігала певну автономію у стосунках з радянською владою. Автономія не була статичною, стабільною і незмінною, поступово, але неухильно, зменшувалася, обмежувалася і Академія ставала все більш контрольованою. Д. Заболотний був останнім президентом ВУАН, який ще не залежав безпосередньо і повністю від партійних вказівок і волі чиновників з наркоматів. Він всіляко оберігав цю автономію, оскільки вихований був у старих демократичних традиціях і твердо вірив, що наука має будуватися на вільному пошукові, незалежній, вільній думці. Українську академію він очолював у ненадто сприятливі для вільної науки часи. І захист її стояв у президента на першому місці.

15 грудня 1929 р. Президент ВУАН помер.

«Щастя Д. К. Заболотного полягало в тому, що під час його президентства судових процесів над ученими Академії не було, – пише професор Іван Скрипаль, відомий природознавець, біолог, дослідник життя і творчості Д. Заболотного, – а до процесу над СВУ він не дожив... Зарубіжні поїздки, остання з яких була в 1928 році на Серологічний конгрес в м. Копенгаген (Данія), коли він був уже Президентом ВУАН, інтенсивне листування із зарубіжними вченими (що не схвалювалося НКВС), чин генерал-майора царської армії, знайомство з членами царської родини та близькість до імператора Миколи II, все в сумі дає можливість впевнено стверджувати, що якби не смерть, яка вирвала його з рядів корифеїв світової науки, то він би закінчив життя (якщо б не був розстріляний) на Соловках або в якомусь іншому із 225 таких концтаборів, що існували на той час на терені Радянського Союзу.

Над Д. К. Заболотним постійно тяжів жах арешту, тортур, заслання і навіть розстрілу (тож не дарма він був близьким в якийсь момент до суїциду – авт.). Ні заслуги перед народом, перед державою, ні похилий вік – ніщо не могло гарантувати йому спокою. В таких умовах справді, мабуть, було щастям вчасно померти (хоча так думати великий гріх)...» [9, с.69]. Бо далі були масові репресії, страшний голод 1932–1933 рр. і страшне майбутнє.

Джерела та література:

1. Листи М. Грушевського до Е. Фариняка (1923 р.). До друку підготував М. Антонович // Український історик, 1977, № 1–2, Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен.
2. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 93.
3. Історія Академії наук України. 1918–1993. К., 1993.
4. Єфремов С. Щоденники. 1923–1929 / Упоряд. О.І. Путро та ін. К.: ЗАТ «Газета «Рада», 1997.
5. Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. В.М. Даниленко. К.: Темпора, 2012.
6. Чернуха О. В., Демочко Г. Л. Діяльність Данила Заболотного на посаді голова Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». Вип. 27, 2018.
7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 6.

8. Руда С.П. Данило Заболотний (1928–1929): «великий перелом» в Академії наук // Президенти Академії наук України за 100 років її існування: Науково-організаційний внесок в прогрес фундаментальної науки. Київ, 2018.
9. Скрипаль Іван. Академік Данило Заболотний // Світогляд, 2008, № 5 (13).

**Павло Кравченко,
Ольга Романюк**

КРЕМЛІВСЬКИЙ ФАШИЗМ. ГЕНОЦИД КРИЗЬ ПРИЗМУ ПОДІЙ 1932-1933 РР.

У повідомленні, на основі спогадів жителів Вінниччини про голодомор-геноцид 1932-1933 рр. розкриваються окремі спільні сторони практик більшовицького та німецько-румунського окупаційних режимів, які присутні сьогодні у російсько-українській війні.

Ключові слова: спогади, геноцид, терор, більшовизм, хліб

Спогади про голодомор-геноцид 1932-1933 рр. продовжують залишатися одним з головних джерел дослідження подій того часу. На наш погляд, особливо цінними для науковців та пересічних читачів є свідчення тих, хто пережив ті роки, зокрема, це стосується задокументованих спогадів 1990-х рр. Саме тоді, у перші роки після краху СРСР, люди нарешті перестали мовчати про злочини комуністичного режиму: зник страх, свідки почали ділитися спогадами. Зауважимо, що саме спогади тих років є, на наше переконання, найбільш об'єктивними: на очевидців подій 1932-1933 рр. майже не впливала офіційна пропаганда, яка в оцінках голодомору була дуже обережною, а дослідження західних фахівців у переважній більшості ще були недоступними. Отже, спогади у переважній більшості випадків не страждали від впливу загальноприйнятих тверджень про геноцид (термін почав уживатися в Україні дещо пізніше), а неупереджено відображали реальні події та факти.

Коли читаєш спогади тих, хто пережив голодомор-геноцид, мимоволі напрошуються порівняння з нацистським режимом, його злочинами в роки Другої світової війни. Тоді, в 1939-1945 рр., в різних країнах Європи, в Україні в нацисти творили звірства, рівних яким, здавалося б, в історії не було. Сьогодні ми знаємо, що сучасні завойовники з московії здатні на такі злочини. Буча, Ірпінь, Ізюм, вбивство 51 мирного жителя села Гроза у Харківській області є тому підтвердженням. Комуністична окупаційна влада, що прийшла на нашу землю на початку 1920-х рр. зі сходу, з росії, була здатна на такі злочини і тоді. Особливо відвертими ці практики були під час голодомору-геноциду 1932-1933 рр.: численні спогади підтверджують думку про тяглість російської імперської політики у ХХ – на початку ХХІ ст.

Згадуючи геноцид, багато людей порівнювали втрати того чи іншого